

Gondolatok a szovjet emberről

1. A *szovjet ember* a szovjet állam, az állami kollektivizmus hét évtizedes történetének „terméke”, aki addig létezett, ameddig a szovjet állam, az államszocializmus rendszere létezett. Bonyolult „termék”, hiszen a történelem eredménye, az állami politika, a szovjet kultúra hordozója, részben alakítója volt egyszemélyben. A *szovjet ember* lehetett bármilyen nemzetiségű. Eleinte munkás és vöröskatona, később egyszerű dolgozó, értelmiségi vagy gyári munkás, de kolhozparaszt és hivatalnok is. Megénekelt, megfestett, irodalmilag megrajzolt „emberfajta”. Evolúciójának utolsó fázisában leginkább kispolgár (*mescsanyin*) alakjában áll előttünk.

A témakörben a szovjet propagandairodalomtól Alekszandr Zinovjev első filozófiai elemzéséig (*Homo sovieticus*, 1981), majd a posztszovjet korszak szakirodalmáig számos feldolgozás született, amelyeket a legkevésbé sem a kiegyensúlyozottság jellemez. A Zinovjev a maga nemében klasszikus művét is szenvedély hatja át, amelyet már mottójában őszintén megvall: „Ez a könyv a *szovjet emberről* szól, az ember új típusáról, a homo sovieticus-ról. Viszonyom ehhez a lényhez – kettős: szeretem és egyszerre gyűlölöm, tisztellem és egyszersem mind lenézem, lelkesedem érte és elborzadok tőle. Én magam is homo sovieticus vagyok. Ezért vagyok oly kemény és kegyetlen a megrajzolásában.”

A *szovjet ember* ma is egymással kibékíthetetlen ideológiai harcok tárgya, amely harcok elválaszthatatlanul összefüggenek a csaknem három évtizede összeomlott Szovjetunióhoz és az új oligarchikus kapitalizmushoz való viszonytal. Az új rendszer legitimációs ideológiája vitriolos, negatív képet fest a *szovjet emberről*, mivel objektíve az az alapvető megfontolása, hogy a mai kapitalizmusnak, a kapitalizmus „második kiadásának” felsőbbrendűségét kell bizonyítania a szovjet rendszerrel szemben. Hogy ez milyen nehéz feladat, azt jól mutatja, hogy éppen A. Zinovjev volt az, aki az új rendszert már egy 1993-as írásában „gyarmati demokráciának” nevezte,¹ és „vad” kritikával utasította el. Ez a kritika egyszersem mind számos összefüg-

gésben, elvben, új megvilágításba helyezte a *szovjet embert* és egész történetét, teljesítményét is. A témakör irodalmának túlsúlyosan elítélő-leleplező hangneme² (nem szólok itt a vallási kiindulópontú vizsgálódásokról) jelentős mértékben előtérbe állít egy sajátos, de régi eredetű módszertani zsákutcát, aminek egyébként Zinovjev már 1981-ben tudatában volt. E kritikák alapját ugyanis a nyugati centrumkapitalizmus embereszménye határozza meg, amelynek fókuszában a „magántulajdon szentsége”, a piacorientált individualizmus apoteózisa áll. Az ilyen típusú megközelítés horizontját a „totalitarizmus vagy szabadság” primitív antinómiája határozza meg, amely ma az uralkodó kritikai nézőpont a mainstream megközelítésekben.³ Ezzel szemben áll a megközelítések másik véglete, a „szovjet ember” kritikátlan felmagasztalása, apologetikája, amely a szovjet állam, az államszocializmus összeomlását végső soron valamiféle „összeesküvés”, „árulás” eredményének tekinti, és feladja, feláldozza a tudományos elemzés tárgyyszerűségét a *gyerzsvanoszty* és az államnacionalizmus oltárán.⁴ A *szovjet ember* itt mint a nyugati ármánykodás áldozata jelenik meg. Így elkerüli annak a kérdésnek a felvetését, hogy vajon a *szovjet ember* miért nem védte meg a Szovjetuniót és magát az államszocialista rendszert.

Nézetem szerint, a tárgyszerű, tudományosan igazolható kritikai elemzés kiindulópontja nem lehet más, mint a rendszer – elvben soha fel nem adott – értékrendje és az azzal való permanens *kollízió*, amely tulajdonképpen az 1917-es forradalmi átalakulásból fakadt, noha az alapvető fejlődésvonások a „sztálini fordulat” (1929–33) nyomán szilárdultak meg. A *szovjet ember* a forradalom, az intervenció, a polgárháború frontjain született⁵ a cári alattvalók sokaságából, akiknek több mint 80%-a 1917-ben nem tudott írni-olvasni. Sokan a betűvetés alapjait is vöröskatonaként tanulták meg a harcok szünetében, akárcsak maga Csapajev. Bár nyilvánvaló: a megelőző évtizedek és évszázadok történelmi munkája ott motoszkál a forradalmároknak is, mégis – a történelmi fejlődés minden kontinuitása ellenére – a *diszkontinuitás* tekinthető a „túlsúlyos mozzanathoz” (Lukács), ha a jelenséget a maga sajátosságaiban akarjuk megérteni.⁶ Az egyetemes „forradalmi megváltás” és az analfabétizmus *in statu nascendi* az első alapvető ellentmondásnak tekinthető. Solohov *Csendes Donja* vagy Bulgakov *Fehér Gárdája* sok mindent megmagyarázott a „megmagyarázhatatlanból”, amire csak a művészet képes. Állítólag Trockij egyszer azt mondta, hogy „a vöröskatona hamarabb feláldozza életét, mint hogy kipucolja a csizmáját”. Nem tudom, igaz-e, sosem láttam

dokumentálva, de bizonyosan kifejeződik benne az archaikus és a modern viszonyok történelmileg kódolt összeütközése, mint az új munkamegosztási viszonyokba való betagozódás problémája. Miként Lenin ama közismert kijelentésének sem biztos, hogy a születőben lévő *szovjet ember* megfejtette a legmélyebb értelmét, hogy „a szocializmust nem lehet bevezetni”, „átmeneti korszakok egész sorára van szükség”.⁷ A *szovjet ember* éppen ezeknek az „átmeneti korszakoknak” a terméke és történelmi megnyilvánulása.

De az első perctől – elvben – mindenkinek dolgoznia kellett, ez volt hivatalosan (is) a kizsákmányolástól mentes társadalom megteremtésének első lépése. A *szovjet ember* életének középpontjában a munka állt. Ez annyira így volt, hogy a sajtóban már a korai időkben népszerű rovat lett a „munkáslevelezés”, még ha azokat a leveleket gyakran nem is munkások írták, de ha mégis, akkor más *szovjet emberek* nyilvánvalóan gyakran átfogalmazták. A szovjet időkben a leírt szónak rendkívüli jelentősége volt, az maga volt a valóság. Bizonyos értelemben a *szovjet ember* maga írta a „munkássajtót”, mert mindennek, a sajtónak is, a kiindulópontja maga a munka volt. Mint Walter Benjamin megjegyezte egy helyütt, némileg idealizálva: a nyugati polgári sajtóval szemben a szovjet sajtóban, de az irodalom tekintetében is igaz, hogy „a szerzőnek és az olvasóközönségnek a különbözősége lassan megszűnik [...]”, az olvasó is szerző lesz. Maga a munka jut szóhoz”.⁸ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a *szovjet ember* nemcsak az „állam alattvalója” volt, hanem munkájának eredményét, a 30-as években felépített több ezer gyárat, az 50-es években az újjáépítést sajátjának tekintette, akárcsak a háborús győzelmet.

Lehet itt az „alattvalói tudatra” mint az „évszázados elmaradottság” megjelenésére, az állami bürokratikus hagyományra,⁹ a külföldről való elzárkózásra, a vad ivászat „kultúrájára” és más közhelynek számító sajtóosságokra hivatkozni – a szovjet ember „neveltetése” mindettől azonban radikálisan eltér. Történelmileg *különös* fejlődés.¹⁰ Aligha kell történeti forrásokat használni annak bizonyítására – mert az én generációm még jól emlékszik rá –, hogy a szovjet ember 1991-ig, hét évtizeden át – a sztálini „személyi kultusz” legvadabb időszakát is beleszámítva, amikor a hatalom Sztálinnal az élen saját, 1936-os alkotmányát tiporta sárba – mindig azt tanulta és hallotta, hogy minden érték a munkából fakad, és minden felhalmozott érték, vagyon, gyár, föld, kórház és iskola az övé, „a munkásoké és a parasztoké”. Sőt, a szovjet propaganda és tudomány a legelidegenedettebb hatalmi önkény időszakában a munkásokat megnyomorító bürokrácia, a

protekciónizmus és a megvesztegetés elleni harcot fújta, egészen a Szovjetunió összeomlásáig.

Ezt az ellentmondást és az ehhez hasonlókat a *szovjet ember* végső soron nem volt képes felfogni és feldolgozni. A hatalmi kényszerhez hozzászokott, és önként gyakorolta. Természetesen a „nyugati ember” sem volt jobb – sem német, sem amerikai formájában, sőt „rosszabb”. Mégis más a látszat, a szovjet ember ugyanis nincs többé. Nincsenek állami ideológiai apparátusok, amelyek a szovjet ember „emlékezetpolitikai érdekeit” megvédenék. Ki van szolgáltatva mindenféle „emlékezetpolitikus” kénye-kedvének.

Minden, ami belőle tovább él az új világban, az már valami egész másnak a része, eleme. Marad a „nyugati ember” globális és uralkodó mintája, amely ellen Zinovjev is fellázadt idézett cikkében. A „nyugati ember” (akár német, francia vagy angolszász formájában) formai értelemben az egyén szabadságát mindenek fölé helyezi, mégis őrzi a „gazdag népek” uralkodó pozícióját a világrendszerben, még háborúk, népiirtások árán is.¹¹ Gyakran hagyjuk figyelmen kívül, hogy a nagy gyarmatosító birodalmak és az Egyesült Államok is vérben-erőszakban születtek, csak hamarabb. Tehát a „brit ember”, a „német ember”, az „amerikai ember” is a nyers erőszakban és erőszak által született. A *szovjet ember* viszont a dekolonizáció apostolaként tekinthetett volna magára, ha ezt (is) nem tette volna meg helyette a szovjet állam.

A *szovjet ember* városlakó – a maga tipikusságában és fejlődésében. Kijárta az úttörőmozgalom, a Komszomol és gyakran a Kommunista Párt, a hazafias és kulturális szervezetek, nem ritkán a szakszervezetek „iskoláit”. Hivatalos erkölcsiségét az olyan irodalmi gyermekkönyvek tükrözték, amire Kelet-Európában is emlékszik az idősebb generáció, mint Gajdar: *Timur és csapata* – a szovjet haza iránti odaadás, a rászorultakkal való szolidaritás és önfeláldozás műve. Később, 1961-ben mintegy ennek szellemében, kifejezetten Hruscsov utasítására, a pártprogram körüli ténykedések „melléktermékeként” egy KB-dokumentumot alkottak meg: „A kommunizmus építőjének morális kódexé”-t. A jól ismert dokumentum összegyűjtötte a szovjet ember erkölcsi „tizenkét pontját”, morális imperatívuszát.¹²

Azt se felejtjük el, hogy 1989-ben az SZKP-nak 19 millió tagja volt. Ám éppen ezzel egyidőben, a peresztrojka időszakában döbrent rá a „modern” *szovjet ember*, hogy a párt és az állam által képviselt szovjet célok és kommunista jövőkép, valamint a valóságos élet tényei, lehetőségei között már áthidalhatatlanok az ellentmondások. Vagyis egyre többen adták fel a szocializmusba és a szovjet rendszerbe vetett

hitüket. Márpedig a *szovjet ember* legelső tulajdonsága éppen a hite volt, a hit egy jobb, a társadalmi egyenlőségen alapuló közösségi társadalomban, annak lehetőségében. Amikor pedig a kommunizmus (mint ideológia és erkölcs) fényével önmagát megvilágító hatalom egyszer csak maga kezdeményezte a Szovjetunió lerombolását, és vette át közvetlenül az állami tulajdon fölötti ellenőrzést, úgy, hogy azt saját magántulajdonává alakította, a *szovjet ember* megbénult. Sőt, sokan már azt képzelték, majd most jön el az „igazi demokrácia” kora, a Nyugat utolérése és elhagyása, amelynek első történelmi kísérletét Sztálin neve fémjelezte. De a peresztrojka idején a *szovjet ember* már nem is értette, mit kellene megvédenie. Hiába tudta, hogy az állami tulajdon alkotmányjogilag őt illeti, ha nem tudta, hogyan lehetne valójában is az övé.

2. A *szovjet ember* örült ellentmondások közepette élt. Normális észszel ki tagadhatná a történelmileg példátlan kulturális felemelkedést, amelyet a Szovjetunió több mint 100 népe, a *szovjet ember* megélt. Hogyan is lehetne figyelmen kívül hagyni a szovjet állam kulturális és tudományos teljesítményét, amellyel – példának okáért – egy reprezentatív kötetben a szovjet akadémiai értelmiség a rendszer utolsó fejlődési fázisában, 1987-ben még „eldicsekedett”.¹³ És valóban megdöbbenő bármilyen egyetemes összehasonlításban, hogy a világrendszer félperifériáján a náci Németország és csatlósainak pusztításai ellenére micsoda kulturális fejlődés ment végbe.

A *szovjet ember* legendásan olvasó ember volt, a klasszikus orosz és egyetemes szépirodalom ilyen tömeges olvasása is valószínűleg példátlan az emberiség történetében. Igen, a szovjet paternalista állam így is formálta a szovjet ember lelki alkatát! A „nagy tisztogatások” csúcspontja, 1937, „Puskin-év” volt a Szovjetunióban, egyszerre a klasszikus orosz és az antifasiszta szovjet kultúra valóban sajátos össznemzeti demonstrációja. Létezhet-e ennél brutálisabb ellentmondás? Az erőszakos kollektivizálás és iparosítás a maga óriási áldozataival egy új, egyetemes küldetéssel rendelkező nemzet(állam) létrejöttének megnyilvánulása volt, amelyet a *szovjet ember* az ismert nélkülözések árán saját kezével épített fel, s ennek tudatában volt, még ha sok mindent egy absztrahált Sztálinnak tulajdonított is ebből.

A francia felvilágosodás, a materialista tudomány, a vallás elleni harc mennybemenetele és az „ellenségkeresés” erőszakos kultúrája a politikai élet síkján összefonódott: az értelem és az értelmetlen kö-

zötti határvonalak elmosódtak. A *szovjet ember* egyszerre lehetett ör és fogoly a Gulag valamely táborában. Varlam Salamon vagy Lengyel József mindent tudott erről már a maga korában. De ismerik-e vajon még az ő nevüket?

Az antifasiszta honvédő háborúban az áldozatok szintén történelmileg példátlan 27 milliós száraz adatában talán mindennél jobban kifejeződik a *szovjet embernek* mint állampolgárnak (mindegy, hogy nő vagy férfi!) a szovjet haza iránti odaadása és önfeláldozása, pedig ő sem született katonának. De mennyire nem! Végül is a honvédő háború idején a „Hív a haza!” általánosan ismert plakátján női alak testesíti meg a hazát. A *Győzelem* egyúttal a *szovjet ember* felmagasztosulásával párosult, végre kezdetett büszke lenni történelmi teljesítményére, meg tudta (és meg is kellett) magát különböztetni az államtól.

Számtalan irodalmi mű és nagyhatású művészfilm formálta a „szovjet hitet”, ám a szovjet regény, költészet és filmművészet a 60-as években egyre mélyebbre hatolt a szovjet *ellentmondások* bemutatásával. Micsoda emberi áldozatokra épült fel a Szovjetunió! Solohov *Emberi sors* című alkotásától Bikov *Hajnalig élni* c. kisregényéig, Jevtusenkótól a legalitás határait feszegető szovjet bárdig, Viszockijig vagy Okudzsaváig, Grigorij Cuhraj *Negyvenegyedik-je*, *Szállnak a darvak-ja*, *Ballada a katonáról-ja*, *Tiszta égbolt-ja* a szovjet humanizmus, a szovjet erkölcsiség kézzel fogható klasszikus darabjai, mind a *szovjet ember* erkölcsiségének legmagasabb kifejeződési formái. De Larissza Sepityko, a fiatal Mihalkov, Elem Klimov vagy Tarkovszkij filmjei szintén az említett *ellentmondások* tudatosítását szolgálták.¹⁴ Szimonov és Ehrenburg, Babel és Grosszman, Paszternak és Pausztovszkij, Cvetajeva és Ahmatova ..., vég nélkül sorolhatnánk a szovjet írókat, költőket, akik nélkül nincs *szovjet ember*, és akik nincsenek a *szovjet ember* nélkül.

A *szovjet ember* e tudatosodás hatására kezdett elválni szülőjétől, a szovjet államtól. A szovjet filmművészet éppen azt a folyamatot ragadta meg, amelyben a *szovjet ember* saját egyéniségére, önállóságára rátalál(hat). A háború idején, miképpen a forradalmas években is – bár a *szovjet ember* különböző történelmi alakváltozatairól van szó – saját erejének, fontosságának ébredt tudatára. A partizánmozgalmak *szovjet embere* nap mint nap önálló döntésekre kényszerült, akárcsak a Vörös Hadsereg központtól elszakadt katonája. Sok helyzetben a *szovjet ember* fölött nem volt ott az állam gondoskodó keze. A szovjet ember fejlődése is bizonyítja, hogy az állam túlzott, kierőszakolt tisztelete és a tőle való félelem, illetve tartózkodás, eltávolodás – egy-mással összefüggő jelenségek.

A *szovjet ember* ugyanakkor kulturálisan „mindenevő” volt. Társadalmi rétegeződése a gyári szocialista brigádoktól az Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársaiig bonyolult struktúra volt, de mind összetalálkozhattak a szovjet esztrád fővárosi rendezvényein. A speciális szovjet esztrád népszerűségével semmi sem versenyezhetett. De a szovjet ember szinte összes alakváltozata képviseltette magát az esztrádtól Sosztakovicsig, a Ványa bácsiig, a Nagy Színház balett műsoraitól az Operáig a kultúra úgyszólván minden „templomában”.

A *szovjet ember* horizontját végső soron persze nem az egyetemes kultúra részévé vált szovjet művészet, hanem sokkal inkább az állami és pártbürokrácia határozta meg. A Szovjetunió világhatalommá vált, ami sok mindent elfeledtetett a Brezsnyev-korszak bürokratikus valóságából: a *szovjet ember* megbocsátotta a végtelen sorban állást, a rémes lakásviszonyokat, a bürokratikus huzavonát, a korrupciós stíliket. Igaz, eközben elmondhatta, hogy végtelen türelme – kifizetődött. Hiszen Sztálin halála után az élet „mindig kicsit jobb lett”. Növekedett az életszínvonal, a parasztok is kaptak nyugdíjat, a munkanélküliség, a létbizonytalanság úgyszólván ismeretlen jelenség volt, a jövő iránti optimizmus sokáig világos perspektívával kecsegtetett. Szimbolikusan tükrözte ezt az 1961-es esztendő két, közvetlenül össze nem függő eseménye: Gagarin űrutazása és az SZKP XXII. kongresszusán a kommunizmus (a szükségletorientált társadalmi önkormányzás, jólét) mint belátható perspektíva meghirdetése került a hazai és a nemzetközi politikai élet figyelmének központjába.¹⁵ Nem gondolom, hogy mindez a *szovjet ember* „naivitása” fogalmába tartozik, de annyi bizonyos, hogy „hiszékenysége” az államhatalomhoz való sok évtizedes alkalmazkodásból is fakadt, sokkal inkább egyfajta kompromisszumká változott az idők folyamán. A szovjet államba vetett hitnek nem sok köze volt a vallási jelenséghez, bár a Sztálinba vetett hitet sokan vallási alapon magyarázzák. A *szovjet ember* ugyanis magára ismert a Szovjetunióban, sokáig fenntartotta a Szovjetunióba vetett hitét, végső soron saját „alkotásának” is tekintette, amely összeomlásakor magára hagyta őt.

Mindez annak ellenére igaz, hogy a *szovjet ember* előtt a „kommunista perspektívákat” súlyos tények homályosították el, amelyek részletezésére itt nem nyílik mód. Annyit érdemes megjegyezni, hogy a mindennapi élet hivatalos tematizálását is a „szovjet nagyság”, a „szovjet világhatalom” dicsősége, „a mind naggyá legyetek” mítosza és valósága, a szovjet sport előretörése, a dácsák tömeges megjelenése, a „szovjet fogyasztói társadalom” határozta meg. A „modern nő” –

kibontakozva az „egyenviséletből” a nyugati divat majmolásával és a szovjet hivatalos feminizmussal felvértezve – kiszabadulni látszott a férfiuralom hagyományos kényszereiből. Talán a háborús „férfihiányból” fakadón is annyi kompromisszumra kényszerült, hogy végül „megadta” magát.

A mindennapi élet árnyoldalai is fényesen jelentek meg a szovjet propagandában, amelynek jó volt hinni: például a *szovjet ember* tudta, hogy nem szabad inni, az iszákosság, az alkoholizmus pusztító jelenség, harcolni kell ellene, mint a bürokrácia és az egyenlőtlenségek növekedése, a korrupció vagy más negatív jelenségek ellen is – persze szigorúan az államhatalom eszközeivel és irányításával. Ennek ellenére a *szovjet ember* ivott, hiszen ez az állami bevételek egy jelentős részének forrása is volt. Lám, egy újabb ellentmondás! A *szovjet ember* politikai indoktrinálása Marxszal és Leninnel kezdődött, s a szó szoros értelmében Brezsnyevvel és Gorbacsovval, végül Jelcinnel és a Volkogonov-féle „percemberkékké” ért véget. Az állam és a párt „előírásainak” követése mégis járhatóbb útnak tetszett, mint az autonóm gondolkodás és önszerveződés, amelynek régi forradalmi elemei vagy háborús tradíciói elvesztek a múlt kódében. Marx és Lenin eszméi úgy jelentek meg, mint amelyek az angyali magasságokból a párt közvetítésével leszállnak a földre, hogy megvalósuljanak. Nem véletlen, hogy a *szovjet ember* a valós politikai vitákban baráti társaságokban, külföldön vagy külföldiekkel egyszerűen eszköztelennek bizonyult.

3. A szovjet államhazafiság és egypártrendszer megdicsőülése,¹⁶ valamint a „másként gondolkodás” tilalma feltételezte egymást. A szamizdat vagy a *dissent*-mozgalom,¹⁷ amely a 60-as évek első felében emelkedett fel, nem igazán talált utat a szovjet emberhez, hiába is hivatkoztak a legjelesebb disszidens szerzők is a szovjet alkotmány és törvényesség adta keretekre és az üldözések tényeire. Kevés kivétellel (például R. A. Medvegyev vagy Szolzsenyicin alternatívája, Salamov), ha valaki *dissent* lett, megszűnt szovjet embernek lenni: „antiszovetszik” lett. Vagyis annyiban nem szűnt meg, hogy sok esetben csak egy másik eszmevilág – tisztelet ismét a számos kivételnek – *reflektálatlan* követőjévé vált. A kivételek, mint pl. Viszockij, a bárd, utat találtak a *szovjet ember* szívéhez. E jelenség megértéséhez némi empátiára ismét szükség van, mégpedig azért, mert a *dissent* (alapjában értelmiségi) *látószöveget* nem maga a szamizdat irodalom határozta meg, hanem – bár pántragikusan hangzik – a Szovjetunió helyzetét, sorsát sokban determináló globális geopolitikai

feltételrendszer. A *szovjet ember* ennek egyértelműen tudatában volt. Kezdetben Szolzsenyicin (*Iván Gyenyiszoics egy napja*) vagy sokáig Grigorenko kitüntetett szovjet tábornok kritikája is szovjet kritika volt. A „demokratikus ellenzék”, Szinyavszkij vagy Danyiel kritikája nagyon hamar úgy tűnt fel, mintha a Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok szócsövei lennének, hiszen támogatóik Nyugaton nem a szocialista mozgalmakból kerültek ki. Bukovszkij az amerikaiak által támogatott puccsista, egyébként tömeggyilkos tábornok sötét rendszere cserélte ki Luis Corvalánra, a Chilei KP vezetőjére. A 60-as évek második felében bontakozott ki a rendszerellenes, részben emberjogi és társadalmi forradalmi mozgalom Franciaországban, Németországban és mindenekelőtt az Egyesült Államokban, ahol a faji elnyomás akkoriban még a mindennapi élet része volt. Ráadásul az USA nemzetközi presztízsét egy régi vágású imperialista háború tépázta meg, amelyet Vietnámban folytatott. Ez a népirtásba fordult délkelet-ázsiai „véres övezet” az USA történetében példátlan szélességű békemozgalmat hívott életre. A *szovjet ember*, aki szolidáris volt az USA-ellenes nemzetközi tiltakozással, képtelen volt felfogni a *dissent* mozgalom értelmét. Ami eljutott hozzá, az Solohov hazafias kirohása volt a szovjet sajtóban, amely a *dissent* mozgalmat lényegében idegen ügynökök aknamunkájaként értelmezte. Miközben a nyugati hatalmak publikálták és védelmükbe vették a szamizdat irodalmat és a *dissent* mozgalmat, a mozgalom képviselői újra és újra csak úgy jelentek meg a szovjet lakosság előtt, mint idegen érdekek képviselői, akiket Nyugatról szponzorálnak. Ugyanakkor a *szovjet ember* saját fejlődésének anyagi korlátaival gyakran találkozott a szovjet sajtóban, a rádió- és a tv-műsoraiban is. Tudatában volt annak, hogy ő „finanszírozta” a szovjet külpolitikai terjeszkedést és az antikolonialista harcot, amelyet szimbolikusan testesített meg a moszkvai Lumumba Egyetem a maga sajátos internacionalista küldetésével. Ez is része volt a „szovjet büszkeség” mindennapjainak. A *dissent* mozgalom ezt a *büszkeséget* tépázta meg.

A *szovjet embert* a történelem megtanította arra, hogy engedelmes állampolgár legyen, és küzdelmeit az államhatalom keretein belül, annak szabályai szerint vívja meg. Ennek a jelenségnek is számtalan irodalmi, zenei forrása, megjelenítése maradt fenn az utókor számára. Akszjonov vagy Viszockij kétségtelenül jó példa arra, hogy a *dissent* kultúra és a szovjet ember kultúrája közös pontokra tehetett szert az évtizedek folyamán. Kétségtelen, a szovjet humanista magaskultúra a bürokratikus hatalommal való konfrontációja során sohasem tért

meg semmiféle piaci-kapitalista értékszemplélethez, a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadásához, ezért is tudott közel kerülni a szovjet tömegekhez. A későbbi liberális ellenzék éppen ez okból is megvetette a *szovjet embert*, mert „nem adta el magát az ördögnek” (vagyis a magántőke-felhalmozás ördögének). A piaci árugazdaságot elfogadta, ám következményeit elutasította. Ez a kettősség, ellentmondás a mai orosz (*roszszijanyin*) emberbe is mélyen bele van kódolva.

A szovjet cenzúra is kétarcú volt: nem létezett, miközben létezett. A cenzúrát (amely formális jogi értelemben valóban nem létezett) gyakorló hatalom sokszor támogatta ugyanazokat a szovjet szerzőket, akiket más alkalomból cenzúrázott, korlátozott és betiltott: a színpalak mögött folytatódott a hatalmi harc a betiltott művek engedélyezésért, amiről az egyszerű szovjet embernek nem lehetett világos képe. A *szovjet ember* számára a mindennapi betevő megszerzése, a biztos munkahely, a szociális egyenlőség látszata és valósága fontosabb volt, mint a személyes szabadság, az államhatalomtól való szellemi-politikai függetlenedés. Még azok az elemzők is, akik a piac és a magántulajdonos szabadságát, a politikai pluralizmust magával a *szabadsággal* azonosítják, sok esetben megcsodálták a *szovjet ember* történelmi teljesítményét, egy olyan ország felépítését, amely a példátlan háborús pusztítást követően is világhatalommá emelte a Szovjetuniót. A „szovjet civilizáció” fő útja Magnyitogorszktól Sztálingrádon át Csillagvárosig vezetett. Ám valójában a *szovjet ember* sorsát, személyiségét Novocserkasszk és Csernobil története is formálta. E katasztrófák nemcsak áldozatvállalásának, hanem az államtól való önállósulásának eseményeiként is megragadandók. A *szovjet ember* és a nem szovjet ember közötti határvonalak gyakran nehezen húzhatók meg. Kifejlett formában példázza ezt, hogy a peresztrojka idején már sokan voltak olyanok, akik a szovjet rendszer privilegizált rétegeiből verbuválódtak arra a feladatra, hogy megsemmisítsék a *szovjet ember* létfeltételeit, hogy meghonosítsák az oligarchikus kapitalizmus oroszországi rendjét, mi több, annak szenvedélyes védelmezőivé, haszonélvezőivé váltak. A *szovjet ember* történetének vizsgálódásai nyomán annyit megtanultunk, hogy az igazi emancipáció fogalma *egyszerre* gazdasági, szociális és politikai fogalom. A *szovjet ember* „a világot megváltó szabadság”, a gazdasági és társadalmi felszabadulás nagy céljai és a mindennapi kispolgári valóság „kicsinyességei” között sodródva ez utóbbiak uralma alá került. Ennek ellenére a szovjet kultúra olyan élő „emlékeit” hagyta az utókorra, amelyek a progresszív világgal kultúra eliminálhatatlan részeit, az emancipáció elemeit alkotják.

- ¹ <http://kunalab.ru/stati/zolotaja-biblioteka/aleksandr-zinovjev-o-kolonialnoi-demokrat.html>. A. Zinovjev: O kolonialnoj demokratyii. Az írás magyarul is megjelent: A kommunizmustól a gyarmati demokráciáig: *Eszmélet*, 25. sz. (1995. tavasz), 107–130.
- ² Lásd a témakörrel a tárgyszerűség igényével (vagy inkább annak látszatával) készült művet: A. Jurcsak: Eto bülo navszegda, poka nye koncsilosz. Poszlednee szovetszkoe pokolenye. Moszkva, Novoje lityeraturnoe obozrenye, 2016, illetve a felfogás bírálatát Sz. Kurginjantól: <https://www.bing.com/videos/search?q=%d0%be+%d1%81%d0%be%d0%b2%d0%b5%d1%82%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%bc+%d1%87%d0%b5%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%ba%d0%b5&&view=detail&mid=578DE2FC0560C46CECAC578DE2FC0560C46CECAC&FORM=VRDGAR>.
- ³ E tekintetben tipikusnak például a Levada Intézet interpretációi tekinthetők; lásd Lev Gudkov értelmezését: <https://storm100.livejournal.com/3075150.html>.
- ⁴ Ez a beállítódás már dal formájában is bejárta az internetet: Harcsenko: Sztálin otyec i rogyina maty <https://www.youtube.com/watch?v=WAXOzhlvP0>
- ⁵ Ezzel kapcsolatosan gyakran hivatkoznak Lenin számos munkájára, Trockij kultúrával foglalkozó írásaira, vagy Gorkij és Majakovszkij irodalmi műveire, s ritkábban emlékeztetnek A. Koncsalovszkij-Mihalkov *Az első tanító* című „kultikus” filmjére, amely a humanista művészet eszközeivel mutatja meg a születés romantikus és fájdalmas „pillanatait”. Többet megért e film alapján az érdeklődő ember, mint számos szaktanulmányból.
- ⁶ Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Lukács György és Mészáros István. Filozófiai útkeresés – levelezésük tükrében*. Eszmélet Zsebkönyvek. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2019. Lásd e kérdésről a könyv bevezetőjét.
- ⁷ Hosszabban vizsgálódtam e tárgyban Lenin-könyvem 8. fejezetében. *Lenin. Társadalomtörténeti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.
- ⁸ A W. Benjamin: Az alkotó mint termelő. in uő: *Angelus novus*. Budapest, Magyar Helikon 1980, 764– 765. Benjamin értelmezésére Tütő László hívta fel a figyelmet.
- ⁹ A kontinuum folyamatok értelmezésére lásd Szvák Gyula kísérletét: Szvák Gyula: *Mi az orosz?* Budapest, Russica Pannonica, 2016, 152.
- ¹⁰ Lásd erről: Tamas Krausz: Deutscher Lecture: Deutscher, Lenin and the East-European Perspectives. *Historical Materialism*, London, 25. Volume, Issue 2, 2017.
- ¹¹ E jelenség gazdag történetéből lásd: E. Hobsbawm: *Szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 1998.
- ¹² „1. A kommunizmus ügye iránti elkötelezettség, a szocialista haza és a szocialista országok iránti szeretet.
2. A társadalom javára végzett lelkiismeretes munka: aki nem dolgozik, ne is egyék.
3. Mindenkinek gondoskodnia kell a társadalmi jólét megőrzéséről és fokozásáról.
4. A társadalom iránti kötelezettségek tudata, határozott, egyértelmű fellépés a társadalmi érdekek megsértésével szemben.
5. Kollektívizmus és társadalmi szintű kölcsönös segítségnyújtás.
6. A humánus vezérelte emberi kapcsolatok és kölcsönös tiszteltet: ember embernek társa, barátja és testvére.

7. Becsületesség és igazságosság, erkölcsi tisztaság, egyszerűség és szerénység a társadalmi és a személyes életben egyaránt.
8. Kölcsönös tisztelet a családban, gondoskodás a gyermekek neveléséről.
9. Kíméletlen fellépés az igazságtalansággal, a dologtalansággal, az ostobasággal, a becstelenséggel, a karrierizmussal és az önzéssel szemben.
10. A Szovjetunió népeinek barátsága és testvérisége, harc a nemzeti és faji ellenségeskedés ellen.
11. A kommunizmus, a béke és a népek szabadsága ügyének ellenségeivel szembeni határozott fellépés.
12. Testvéri szolidaritás minden ország dolgozóival, a világ minden népével.”
- ¹³ *Szovetszkaja kultura. 70 let razityija*. K 80 letnyiju akademika M. P. Kima. Moszkva, Nauka, 1987.
- ¹⁴ Itt nem sorolhatjuk fel a szovjet filmművészet legnagyobb képviselőit sem, hiszen a film a Szovjetunióban kiemelt művészeti ágazat volt, amelynek jelentőségét már Lenin felismerte. Ejzenstejntől Suksinon át Koncsalovszkijig számtalan nagy alkotó munkásságának hatását emelhetnénk ki. A szovjet film egyik legújabb számbavétele e téren kitűnő eligazítást nyújt: Ju. Ruzsina: *Isztorija szovetszkogo kino*. Jekatyerinburg, 2019.
- ¹⁵ Lásd részletesebben a történelmi feltételekről: Podrobnее ob isztoricseszkijh preposzilkah: Tamas Krausz: *Kratkij kursz isztorii Roszszii v XX veke*. Mir i szemja. Peterburg, Interlajn, 2001. 166-182.; Lásd még: *Alternativi (Москва)*, Ho. 3. 2001.
- ¹⁶ Az 1977-es Alkotmány foglalta először törvénybe, hogy a Szovjetunióban egy pártrendszer van. Az addig papíron lévő „forradalmi legitimáció” szerint minden hatalom a munkások és parasztok szovjetjeié volt.
- ¹⁷ A témakör irodalmából lásd Julia A. Ruzsina tárgyszerű elemzését: Ju. A. Ruzsina: *Szamizdat v SZSZSZR: tekszti i szugybi*. Szankt-Petyerburg. Alateja Jekatyerinburg, Izdat. Uralszkogo Universzityeta.